

**ԵՎՐՈՊԱՑԻ ՄԻՍԻՈՆԵՐՆԵՐԻ ԲԱՐՈՉՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒ
ՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՆ-ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՈՒՄ ԱՌԱՋԻՆ
ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ՝**

*Ավերիս Հարությունյան,
Արշակ Բայան*

Մուտք

14-րդ դարից սկսած նախ եվրոպացի կաթոլիկական, իսկ ավելի ուշ նաև ամերիկացի բողոքական միսիոներները մուտք գործեցին Օսմանյան Թուրքիա և սկսեցին քրիստոնյաների, մասնավորապես՝ հայերի ծանր վիճակն օգտագործել իրենց կրոնաքաղաքական ծածուկ նպատակներն ու շահերն իրականացնելու համար²: Միսիոներական վարդապետությունն ի տարբերություն այլ ազգությունների ներկայացուցիչների, գրկաբաց ընդունվեց հատկապես հայության կողմից, որը պայմանավորված էր հիմնականում Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և հոգևոր դժգույն իրավիճակով: Հենց միսիոներներն էին, որ առաջին անգամ հայերի շրջանում հուսադրեցին այն գաղափարը, որ Եվրոպան և Հռոմի պապը կարող էին օժանդակել Հայաստանի ազատագրության գործին՝ սակայն միայն կաթոլիկություն ընդունելու պայմանով: Նրանց անմիջական ազդեցությամբ էր, որ հայ կաթողիկոսները 16-17-րդ դդ. ձեռնունայն ճանապարհորդություններ կատարեցին դեպի եվրոպական մի շարք երկրներ:

Երկար ժամանակ բողոքական միսիոներներն այն համոզմանն էին, որ Հայ եկեղեցին գործում էր «կռապաշտական» համակարգով³: Սակայն արևմտահայ իրականության մեջ ժողովրդի հետ երկար շփումներից հետո, կամաց-կամաց փոխվեց նրանց թյուր կարծիքը և նրանք ավելի մերձեցան Հայ առաքելական եկեղեցուն:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսական աջակցությամբ 21T-6A224 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

² ՀԱԱ, ֆ. 1120, ց. 1, գ. 93, թ. 18:

³ **Գազանճեան Լ.**, Վերածնունդ Վան-Վասպուրականի, մշակութային ոսկեդար (1850-1950), Պոսթոն, 1950, էջ 293:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին բողոքական քարոզիչները Կ. Պոլսում հաստատվելուց հետո փորձեցին հիմնավորվել նաև Վանի նահանգում¹: Նրանց կարողություններն օգտագործելու նպատակադրությամբ էր, որ Արամ Մանուկյանը 1913 թ. սեպտեմբերի 6-ի իր նամակում Ս. Վրացյանից խնդրում էր աջակցել ԱՄՆ տեղափոխված դոկտոր Ռեյնոլդսին՝ Վանում ամերիկյան քոլեջ բացելու նպատակով հանգանակություն կատարելու գործում²:

Գերմանական միսիոներություն

Առաջին աշխարհամարտը և արևմտահայության տեղահանությունը Վանում կասեցրին միսիոներական աշխատանքները: Սակայն, ինչպես գերմանացի միսիոներ Էռնստ Ջոնմերն է նշում՝ «առանձնապես մեծացավ և կարևորվեց 22 տարի առաջ մեզ Արևելք տանող կանչի նշանակությունը: Որովհետև խոսքն այստեղ միայն մարդասիրական բարեգործության մասին չէ»³:

Թուրքական կառավարությունը, հավատարիմ մնալով իր գործելակերպին, ամենուրեք, ուր հնարավոր էր, քրիստոնեական եկեղեցիները վերածում էր մզկիթների: Այդպիսի պայմաններում էլ ավելի էր կարևորվում գերմանացի միսիոներների աշխատանքը: Դեռևս 1914 թ. դեկտեմբերից օրիորդ ՄաքԼարենը և գերմանական որբանոցի քույր Մարթան վիրավորներին էին խնամում թուրքական զինվորական հիվանդանոցում⁴: Գերմանական կառավարության ճնշման շնորհիվ նրանք հասան այն բանին, որ իրենց օժանդակության ներքո աշխատող բոլոր հայ քրիստոնյաները ցուցակներում գրանցվեցին որպես գերմանական առաքելության ներկայացուցիչներ և խուսափեցին աքսորի կործանարար հետևանքներից⁵:

¹ Այդ մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս **Հարությունյան Վ.**, Արևմտյան Հայաստանում բողոքական միսիոներության քարոզչական գործունեության պատմությունից (19-րդ դարի վերջ - 20-րդ դարի սկիզբ) / **Պատմություն և հասարակագիտություն**, Տարեգիրք 2-րդ, Երևան, 2016, էջ 142-151:

² **Վրացյան Ս.**, Հին թղթեր նոր պատմության համար, Բեյրութ, 1962, էջ 36:

³ **Ջոնմեր Է.**, Ճշմարտությունը աշխարհամարտի ժամանակ Թուրքիայում հայ ժողովրդի կրած տառապանքների մասին, գերմաներենից թարգմանեց Էվելինա Մարկարյանը, Երևան, 2002, էջ 52:

⁴ **Knapp G.**, The tragedy of Bitlis, New York, Chicago, London, Edinburg, 1919, p. 21-28.

⁵ **Ակունի Ս.**, Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 38:

Հետաքրքրական և արժեքավոր են հատկապես գերմանական միսինոներների տեղեկությունները Վանի ինքնապաշտպանության վերաբերյալ: Այդ մասին Արևելքում քրիստոնեական բարեգործական գերմանական օժանդակության միության ղեկավար, ծագումով շվեյցարացի քարոզիչ Յ. Շայրրին, որը նաև Վանի գերմանական որբանոցի տնօրենն էր, Յ. Լեփսիուսին ուղղված 1916 թ. հոկտեմբերի 7-ի գեկուցագրում հայտնում էր հետևյալը. «Երբ 20.4.1915թ. իմ աչքի առաջ սկսվեցին մարտերը և մեր վրա սոսկալի կրակում էին, ես ստիպված էի գրել վալիին: Ես նրան պատմեցի, թե ինչպես են սկսվել մարտերը, տեղեկացրի, մեզ վրա գնդակների անձրև է տեղում և խնդրեցի կասեցնել նման գործողությունները, քանի որ, իմ կարծիքով, անհնար է, որ նման բան կարող է վայրի ցանկությամբ լինել: Նաև խնդրեցի վեճերը հարթել խաղաղ ճանապարհով: Իմ գրությամբ գնացի դոկտոր Ուշերի մոտ (ճանապարհը շատ վտանգավոր էր, քանի որ անընդհատ կրակում էին), ընթերցեցի նրան իմ գրությունը և խնդրեցի նույնը անել: Ջնդեթի ապրիլի 23-ի նամակը մեր գրությունների պատասխանն էր: Բացի այդ, ինքնապաշտպաններին խնդրեցի ետ քաշվել մեր կայանի ճակատից, որպեսզի կրակը մեզ վրա չհրավիրեն: Ի գոհունակություն ինձ, իմ խնդրանքը կատարվեց: Սակայն դրանից հետո էլ մեր դեմ կրակը չդադարեց»¹:

Ամերիկյան միսինոներություն

Ամերիկյան միսինոներական առաքելությունը Յ. Լեփսիուսի հավաստմամբ գտնվում էր Վանի Այգեստան թաղամասի կենտրոնական մասի հարավ-արևելյան բարձունքին և բաղկացած էր մեկ եկեղեցուց, դպրոցական երկու մեծ և երկու փոքր նոր շենքերից, մեկ դպրոց-արհեստանոցից, հիվանդանոցից, բուժական հաստատությունից և միսինոների համար նախատեսված չորս կացարաններից: Ամերիկյան առաքելության անդամներն էին՝ տիկին Ռեյնոլդսը (դոկտոր Ռեյնոլդսը ժամանակավորապես գտնվում էր Ամերիկայում), հիվանդանոցի գլխավոր բժիշկ Քլարենս Ըշըրը, արհեստանոցի տնօրեն տիկին Ըշըրը, արական դպրոցի տնօրեններ տեր և տիկին Յարրոուները², իգական դպրոցի

¹ Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918. փաստաթղթերի ժողովածու, հ. II, Երևան, 2008, էջ 308:

² Հետագայում՝ 1915թ. դեկտեմբերի 20-ին, Էոնեստ Ալբերտի Յարրոուն տրվում է գաղթականության օգնության ամերիկյան կոմիտեի թիվ 1405 վկայականը, որը նրան

տնօրեն՝ օրիորդ Ռոջերսը, նախակրթարանի տնօրեն՝ օրիորդ Սիլիմանը, երաժշտության ուսուցչուհի՝ օրիորդ Ըջըրը, հիվանդանոցի ավագ քույր՝ օրիորդ Բոնդը և միսիոներուհի Քլարենը: Վանում էր գտնվում նաև օրիորդ Քնապը, որը հյուր էր եկել Բիթլիսից¹:

Ամերիկյան միսիոներները շատ դիպուկ և կարևոր դիտարկումներ են կատարել ցեղասպանության պատճառների ու բնույթի մասին: Այսպես, 1917 թ. մարտին ամերիկյան միսիոներ Ք. Ըջըրը գրում է, որ Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա բնակչության ոչնչացումը ծրագրված է եղել Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելուց շատ ավելի առաջ: Ըստ նրա՝ «նրանցում (խոսքը ջարդերի մասին է, - Ա. Հ.) կրոնական մոլեռանդությունը հպանցիկ դեր է ունեցել, այն էլ՝ կոտորածները սկսելուց հետո միայն՝ իրականում այդ ծրագրի հետ կապ չունենալով»²:

Առավել կարևոր են ամերիկյան միսիոներների տեղեկությունները Վանի նահանգի կոտորածների, ինքնապաշտպանական կռիվների և Վանի 1915 թ. հերոսամարտի վերաբերյալ, որն անմիջական պատկերացում է տալիս տիրող մահասարսուռ իրավիճակի և հայ բնակչության տառապանքների մասին, մասնավորապես՝ 1915 թ. ապրիլին Վանի կռիվների ժամանակ:

Վանի հերոսամարտի ժամանակ ամերիկյան առաքելության անդամներն ակամայից հայտնվել էին թուրքական և հայկական ինքնապաշտպանական դիրքերի միջնամասում և անմիջականորեն շփվել են ինչպես Վանի նահանգապետ Ջևդեթ բեյի, այնպես էլ ինքնապաշտպանության հայ ղեկավարների հետ: Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ Վանը 1915թ. դեպքերի բերումով փաստորեն, մեկուսացել էր արտաքին աշխարհից, ապա միսիոներների հաղորդած ճշգրիտ տեղեկություններն առաջիններից էին, որ մանավանդ ԱՄՆ-ում օգնեցին բացահայտելու Վանի հայության մտացածին «ապստամբության» իրական պատկերը³:

հնարավորություն էր ընձեռում բնակվելու և գործելու Երևանում: Տե՛ս ՀԱԱ ֆ.50, ց. 1, գ. 127, թ. 25:

¹ **Պրայս Ճ. Դերկոմս.**, Անգլիական կառավարության կապոյտ գիրք հայկական Մեծ Եղեռնի մասին (1915-1916), Կ. Պոլիս, 1919, էջ 56-57, նաև՝ **Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918. փաստաթղթերի ժողովածու**, հ. II, էջ 304:

² **Somakian M. J., Empires in Conflict; Armenia and the Great Powers, 1895-1920, London, New York, 1995, pp. 76-77.**

³ **Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների վավերագրերը 1915-1916 թթ. հայոց ցեղաս-**

Ամերիկացի միսիոներ, բժիշկ Բ. Ըշըրի հավաստմամբ՝ Վանի վալի Ջևդեթը ծրագրել էր Վանի նահանգի քաղաքի հայերի համընդհանուր կոտորած: Սակայն նրա եղկելի մտահղացումը քաղաքի գրավման առումով ի դերև եղավ մասամբ այն պատճառով, որ ամերիկյան միսիոներներն ամեն կերպ ընդդիմացան Ջևդեթի պահանջ-սպառնալիքներին՝ թույլ չտալով «միսիոներների պաշտպանության նպատակով» թուրքական զինվորներ տեղակայել ռազմավարական կարևորագույն դիրք զբաղեցնող ամերիկյան առաքելության տարածքում¹:

Բավականին արժեքավոր են Վանում 18 տարի ապրած Բ. Ըշըրի տեղեկությունները Վանի ապրիլյան հերոսամարտի մասին: Այդ առումով հատկանշական է ԱՄՆ-ի Փութաքթեթ քաղաքում Վանի հերոսամարտին նվիրված նրա ելույթի հետևյալ հատվածը. «Հայ ժողովուրդին չարչարանքները ներկայացնելու համար ամբողջ շաբաթներ պետք է խօսիլ անընդհատ: Բայց ես կ'ուզեմ ձեզ ներկայացնել անոր հերոսներուն հայրենասիրութիւնը՝ քանի մը գծերու մէջ, ցոյց տալու համար, թէ տակաւին այս ցեղը ապրելու յոյս կը ներշնչէ և պիտի ապրի: Երբ Խարբերդի, Տիգրանակերտի, Մալաթիայի և ուրիշ վայրերու տեղահանութեան լուրերը կը հասնէին, Վասպուրականի հերոսները գործի վրայ էին: Վանի կուսակալը (Ճէվտէդ) հրաման արձակեց, որպէսզի պատրաստ ըլլան գաղթելու: Վանի ժողովուրդը, փախան գաղթի պատրաստութեան, ինքնապաշտպանութեան դրօշը պարզեց յաջորդ օրը... Թրքական կանոնաւոր զօրքը, ղեկավարութեամբ գերման սպաներու, ամբողջ ամիս մը կռուելէ յետոյ, չարաչար կերպով պարտուեցաւ և քաղաքը թողուց Արամներու և ուրիշ հերոսներու: Ասոնք այն հերոսներն են, որ այս ինքնապաշտպանութեան փառաւոր յաղթանակին գործը կազմակերպեցին... Հապա Իշխանը... այդպիսի հերոս քիչ անգամ կը գտնուի ազգերու հերոսացանկին մէջ: Վանի այս փառաւոր յաղթանակը եզակի պիտի մնայ հայ պատմութեան մէջ: Այսպէս եղած է պատկերը նաև ներքին շատ մը գաւառներու մէջ, որոնք դիմադրեցին թուրք բարբարոս բանակին և սուղ ծախե-

---

պանության մասին, կազմող և ներածության հեղինակ՝ Տիգրան Զաքարյան, Երևան, 2002, էջ 6:

¹ Clarence Douglas. Ussher, M. D., Grace H. Knapp, *An American Physician in Turkey: A Narrative of Adventures In Peace and in War*, Boston and New York, 1917 (November), pp. 236, 239-240, 242-243, 261.

ցին իրենց կեանքը, բայց արտաքին օգնություն չի կրնալով ստանալ, ընկճուեցան վերջապէս»¹:

Իր հերթին, Բ. Ըշըրի կինը Վանի ամերիկյան միսիոներության ղեկավար Ռեյնոլդսին ուղղված նամակում ներկայացնում է վանեցիների «հրաշալի տաղանդը» և կորովը՝ քաղաքում ապաստանած 20, 000 թշվառներին և կարոտյալներին օգնելու գործում²:

Բացի այդ, Վանում ամերիկյան միսիոներական առաքելության անդամներից մեկը, խոսելով 1915 թ. ապրիլին Շատախում ծավալված դեպքերի մասին, վկայակոչում է անձամբ իր լսած այն կարևոր փաստարկը, թե ինչպես Ջևհերն իր մոտ էր կանչել «քեսաբ թաբուրի» (մսագործների գունդ- Ա. Հ.) կոչված գնդի հրամանատարին և բառացիորեն հրամայել՝ գնալ Շատախ ու «ջնջել տեղի բնակչությանը»: Ապա դառնալով ամերիկացի միսիոներին ասել էր, որ «կենդանի չեմ թողնի ծնկից բարձր և ոչ մեկին»³:

Առաջին միսիոներական կազմակերպություններն էին, որ հոգ տարան Այգեստանից իրենց մոտ ապաստանած շուրջ 4000 վանեցիների պաշտպանության հարցը: Այդ մասին ամերիկացի միսիոները հիշում է. «Կիրակի օրը՝ 25-ին, քաղաք մտավ փախստականների առաջին խումբը՝ իրենց վիրավորներով: Մեր հիվանդանոցը, որտեղ սովորաբար 50 մահճակալ է տեղավորվում, ստիպված էր 142 հիվանդների համար տեղ պատրաստել: Փոխառնվեց սպիտակեղեն, և ամենուրեք հատակին անկողիններ պատրաստվեցին: Ամեն օր վիրակապում էինք թեթև վիրավորներին: Այգեստանից 4000 մարդ իր ունեցվածքով տեղափոխվեց քաղաք: Նրանք տեղավորվեցին մեր եկեղեցում, դպրոցական շենքերում և մեր առաքելության տների բոլոր ազատ տարածություններում: Մի կին տիկին Սիլիմանին ասաց. «Ի՞նչ էինք անելու, եթե միսիոներները չլինեին: Սա արդեն երրորդ կոտորածն է, որի ժամանակ ես ապաստան եմ գտնում այստեղ»⁴:

¹ «Յուսաբեր», Կահիրե, 1916, դեկտեմբերի 24:

² Երամեան Հ., Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հ. Բ, Աղեքսանդրիա, 1929, էջ 120, նաև «Հայրենիք ամսագիր», Բոստոն, 1925, հունիս, թիւ 8:

³ Clarence D. Ussher, M. D., Grace H. Knapp, *An American Physician in Turkey: A Narrative of Adventures In Peace and in War*, pp. 237-238.

⁴ Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918. փաստաթղթերի ժողովածու, հ. II, էջ 309:

Միսիոներների ուշադրության կենտրոնում էին նաև բնակչության սննդի և առողջապահության խնդիրները, որոնք լուծելու համար կապահանջվեին կենցաղավարության և վարչական կարողության մեծ հմտություններ¹: Այդ մասին նշվում է. «Այս մարդկանց մեծ մասին պետք էր կերակրել, որովհետև նրանք այնքան աղքատ էին, որ իրենց հացը ամեն օր գնում էին հացթուփից, իսկ հիմա այդ հնարավորությունը չկար: Հայերը, մեծ մասամբ, իրենք են թխում իրենց հացը և հոգ տանում, որպեսզի ամբողջ տարվա անհրաժեշտ ցորենի պաշար ունենան: Այսքան շատ մարդկանց տեղավորելը, նրանց առողջության, սննդի և կարգապահության համար հոգ տանելը խնդիրներ էին, որոնք ամբողջովին կլանել էին մեզ: Պարոն Յարոուն այս գործի համար կոմիտեներ կազմակերպեց: Ամեն մի փոքրիշատե ընդունակ մարդու մի դեր հանձնարարվեց: Բոլորը հիանալի նախաձեռնություն և անձնուրացություն ցուցաբերեցին: Մի մարդ տվեց իր ունեցած ողջ ցորենը՝ իր ընտանիքի համար թողնելով միայն մեկ ամսվա պաշար: Հիմնեցին հանրային փուռ՝ բաշխելու համար ցորեն և այլուր գնվեց, տրվեցին հացի կտրոններ, իսկ ավելի ուշ բացվեց մի ճաշարան: Օրիորդ Ռոջերսը և օրիորդ Սիլիմանը ապահովեցին անհրաժեշտ օրաբաժին կաթը, իրենց դպրոցի աղջիկներին հանձնարարեցին եփել այդ կաթը և բաժանել փոքրիկներին: Այս ձևով սնվում էին 190 հոգի»²:

Ըստ ամենայնի, Վանում ամերիկացի միսիոներների «անհարմար» ներկայությունն այնքան էր զայրացրել Ջևդեթին, որ վերջինս քաղաքի պաշարման ժամանակ, համաձայն օսմանյան բանակում ծառայած վենետուելացի սպա Ռաֆայել դե Նոգալեսի վկայության, հրամայել է հրետակոծության ենթարկել նաև քաղաքի ամերիկյան առաքելությունը³:

Ամերիկյան միսիոներների արժեքավոր վկայությունները յուրատեսակ պատկերացում են տալիս թուրք բժիշկների անմարդկային վերաբերմունքի և հայերի ֆիզիկական տառապանքների մասին: Այսպես, ըստ գթության քույր գերմանուհի Մարթայի հաղորդման, երբ Ռ. դե Նոգալեսը 1915 թ. մայիսի 1-ին շրջայց էր կատարում նրանց զինվորական հոսպիտալում, նա տեղեկացնում է, որ գլխավոր բժիշկ Իզզեթ բեյն «ազատ-

¹ **Պրայս Ճ. Դերկոմս**, Անգղիական կառավարության կապոյտ գիրք հայկական Մեծ Երևանի մասին (1915-1916), Կ. Պոլիս, 1919, էջ 61:
² **Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918. փաստաթղթերի ժողովածու**, հ. II, էջ 309-310:
³ **Де Ногалес Р., Четыре года под полумесяцем, Москва, 2006, с. 66:**

վել» էր բոլոր հայերից, որոնք աշխատում կամ բուժվում էին հոսպիտալում: Ըստ նրա՝ Իզգեթ բեյը վիրահատություններն իրականացնում էր առանց վիրաբուժական գործիքների փոխարինման, որի արդյունքում շատերը մահանում էին փտախտից¹:

Վանի Ապրիլյան հերոսամարտի ժամանակ բժիշկ Քլարենս Ըշըրը հրաժարվում է ամերիկյան հիվանդանոցի դեղատունը հանձնել իշխանություններին և իր կնոջ՝ Էլիզաբեթի հետ, ո՛չ միայն դեղորայք է բաժանում հայերին, այլ վիրահատում և բժշկում է վիրավորներին ու հիվանդներին²:

Թուրքական իշխանություններն ամեն ինչ անում էին, որպեսզի ամերիկացի միսիոներներն ականատես չլինեն զանգվածային սպանություններին: Այդ նպատակով, նախևառաջ, նրանց արգելվում էր աքսորյալ հայերի հետ որևէ շփում՝ ընդհուպ մինչև ամերիկյան շինությունների մուտքերի մոտ զինված պահակների տեղակայումը՝ խոչընդոտելով հայերին՝ օժանդակության համար դիմելու ամերիկացի միսիոներներին:

Հաշվի առնելով Վանում անհրաժեշտ ուտելիքի հոգածության անհրաժեշտությունը և բարձր գները՝ ամերիկացի միսիոներներ Էռնեստ Յարրոուն և Ք. Ըշըրը Արամին ուղղված 1915 թ. հունիսի 8-ի նամակում խնդրում էին Անդրանիկի կողմից բռնագրավված հազարավոր ոչխարներից Վանում գտնվող հոսպիտալի հայ կամավորականների և ռուս զինվորների համար տրամադրել օրը 1 ոչխար, իսկ միսիոներական կացարանում ապաստանած 1000 մուսուլման գաղթականների համար՝ օրը 5 կամ ամսական 150 ոչխար: Այդ նպատակով նախնական հոգածության համար նրանք պահանջում էին 100-200 ոչխար:³

1915 թ. հուլիսյան գաղթի ժամանակ Ք. Ըշըրը և մյուս միսիոներները տեղափոխվեցին Արևելյան Հայաստան:

Միսիոներների հաղորդած տեղեկություններն ուշագրավ են հատկապես Վանի 1915-1917 թթ. պատմության լուսաբանման առումով, քանի որ նրանք որոշակի ներդրում են ունեցել Վան-Վասպուրականի վերաշինության և գաղթականների օգնության կազմակերպման գործում: Ամերիկյան միսիոներները որոշակի դեր են խաղացել Վանում հայերին ու ասո-

¹ Անդ, էջ 74:

² Ե. Չարենցի անվ. ԳԱԹ-ի արխիվ, Հ. Ավագյանի ֆ., գ. 8, թ. 6:

³ ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 34, թ. 1:

րիներին դրամական և տնտեսական բազմատեսակ օգնություն կազմակերպելու և բարեգործական աշխատանքներ կատարելու գործում: Այդ մասին է վկայում Թիֆլիսի ամերիկյան հյուպատոսության բժիշկ Ֆ. Ու. Մաքալլումի զեկուցագիրը՝ ուղղված ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարին¹:

Վանում 1916 թ. ապրիլի 15-ից մայիսի 15-ը միսիոներների կատարած բարեգործական աշխատանքների մասին պատմող զեկուցագրի համաձայն՝ Գրեյսին, Սամուել Գրահամ Ուիլսոնը² և Ֆ. Մաքալլումը ձեռնամուխ են լինում գաղթականների օգնության կազմակերպմանը: 1916 թ. ապրիլի 15-ին Գրեյսին և Մաքալլումը Պարսկաստանից ժամանում են Վան, իսկ Ս. Գ. Ուիլսոնը մնում է Խոյում՝ Վանի բնակչության համար եզներ, կովեր, սերմացու գներու և ուղարկելու գործով³:

Ռուսական քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունները չափազանց բարյացակամ էին տրամադրված միսիոներների հանդեպ և ստեղծում էին անհրաժեշտ բոլոր հնարավորությունները աշխատանքները հաջողությամբ ի կատար ածելու համար: Միսիոներական գործունեությանը մեծապես նպաստում են նաև նրանցից առաջ գործունեություն ծավալած հայկական և ռուսական բարեգործական այլ ընկերությունները, որոնք հիմնադրել էին որբանոց, հիվանդանոց, սննդամթերքի պահեստ⁴:

Ամենահրատապ խնդիրը՝ եզների, գութանների ու սերմացուի ապահովումն էր, քանի որ բանակի կարիքների պատճառով Վանի նահանգում արգելված էր անասուն և սերմացու գները: Հայոց Ձորի շրջանում միսիոներներին հաջողվեց գոմեշներ գներու թույլտվություն ստանալ, քանի որ դրանք որպես սննդամթերք չէին օգտագործում: Արդյունքում՝ դոկտոր Ս. Գ. Ուիլսոնի միջոցով միսիոներները Պարսկաստանի նախրապաններից գնեցին մեծ քանակությամբ եզներ, կովեր և գոմեշներ: Գրեյսի և նրա թիկնապահ ամերիկացի մի հայ կամավորի կողմից բաժան-

¹ Ամերիկայի միացյալ նահանգների պաշտոնական վավերագրերը Հայոց ցեղասպանության մասին, էջ 274-278:

² Սամուել Գրահամ Ուիլսոնը մինչ այդ պաշտոնավարել էր Թավրիզում: 1915թ. նոյեմբերի 19-ին նա տեղափոխվում է Էջմիածին և ներկայանում կաթողիկոսին: Տե՛ս ՀԱԱ ֆ.1289, ց. 2, գ.57, թ.72:

³ Ամերիկայի միացյալ նահանգների պաշտոնական վավերագրերը Հայոց ցեղասպանության մասին, էջ 275:

⁴ Անդ:

ված կտրոնների դիմաց յուրաքանչյուր երեք ընտանիքի տրվում էր մի զույգ եգ: Ընդ որում, խմբում ընդգրկված էին միայն այն ընտանիքները, որոնք պիտի աշխատեին համաձայնեցված ձևով: Սակայն անասունները տրվում էին ոչ թե որպես նվեր, այլ դրամական փոխհատուցման պայմանով: Յուրաքանչյուր գյուղացի, ձեռք բերելով անասուն, ստացական էր տալիս այն մասին, որ խոստանում է, սկսած 1917 թ. նոյեմբերի 1-ից, կոմիտեին կամ ներկայացուցչին տարեկան եռակի մուծումով վճարել ստացած կենդանու իրական արժեքի 25-50%-ը, քանի որ այդ ժամանակ եգները 3-6 անգամ ավելի թանկ էին¹:

Կովերը բաժանվում էին հիմնականում որբերին, այրիներին և այն ընտանիքներին, որտեղ կային փոքր երեխաներ: Բացի այդ, Վանի նահանգապետի և գլխավոր հրամանատարի կողմից անասուն ստացողներին տրվեց նաև պաշտոնական մի փաստաթուղթ, որը հաստատում էր անասունների պատկանելիությունը և արգելում դրանց օգտագործումն այլ նպատակներով:

Նշված ժամանակահատվածում 600 ընտանիքների տրվեց 400 եգ, 200 այրիների, որբերի, հաշմանդամների ու մանուկների՝ 100 կով, 75 ընտանիքների՝ 50 գոմեշ: Նախատեսվում էր միջին հաշվով հատկացնել նաև 150 ու՝ գոմեշներ, 120 ու՝ եզներ, և 80 ու՝ կովեր ձեռք բերելու համար²:

Քանի որ անհնարին եղավ Պարսկաստանից ձեռք բերել մեծաքանակ սերմացու հացահատիկ, միսիոներները որոշակի գրությունների դիմաց ֆերմերներին տրամադրեցին գումար՝ շրջակա գյուղերից սերմացու գնելու և բերքահավաքին այն վերադարձնելու պայմանով: Արդյունքում՝ 10000 ու դիմաց Խոյից ձեռք բերվեց 3000-4000 բուշել ցորեն ու գարի և Վանի շրջանի գյուղացիներին բաժանվեց նաև բավարար քանակությամբ կարտոֆիլի, լոբու, ոսպի, եգիպտացորենի և տարբեր տեսակի բանջարեղենի սերմեր³: Խոյից հացահատիկի, հագուստի և այլ իրերի տեղափոխումը կազմակերպելու համար միսիոներները ձեռք բերեցին եզասայլեր և ավանակներ⁴:

¹ Ամերիկայի միացյալ նահանգների պաշտոնական վավերագրերը Հայոց ցեղասպանության մասին, էջ 276:

² Անդ, էջ 276-277:

³ Անդ, էջ 277:

⁴ Անդ, էջ 278:

Մինչև 1916 թ. հունիսի սկիզբը Վանի 60 գյուղերում միսիոներները գյուղացիներին են բաժանում 1700 գլուխ անասուն, 2176 փուֆ ցորեն, 3298 փուֆ գարի, 4914 փուֆ տարեկան և 258 փուֆ կորեկ, մեծ քանակությամբ զանազան բանջարեղենի սերմ, 470-ական խոփ և բահ, 400 մանգաղ¹: Միաժամանակ, Կովկասից բերվեց և բաժանվեց 30000 կտոր անկողին ու հագուստ²:

Քանի որ Վանի պտղատու և խաղողի այգիների մի մասը պատկանում էր թուրքերին, որոնք չէին կարողացել վերադառնալ Վան, իսկ մյուս մասը հայերին, որոնք գաղթի ժամանակ մնացել էին Կովկասում կամ մահացել էին, միսիոներները յուրաքանչյուր այգուց կառավարությանը տրվելիք 2-5 ռուբլի նոմինալ վարձի դիմաց իրականացնում են Ծվստանի ու Արտամետի պտղատու և խաղողի այգիների խնամքը³:

Միսիոներների օգտաշատ գործերից մեկն էլ այն էր, որ նրանք ամերիկյան առաքելության շենքում աշխատանքի են տեղավորում բազմաթիվ մարդկանց՝ քաղաքի ավերածությունները վերացնելու, այգիներ տնկելու և այլ գործեր իրականացնելու համար: Նրանք, նահանգապետի համաձայնությամբ, 50 հոգու տեղավորում են աշխատանքի՝ փողոցները բարեկարգելու և ջրային առուները մաքրելու համար⁴: Բացի այդ, Վան է գործուղվում բուժակ Կարապետ Թորգոմյանը՝ քաղաքի բուժական գործը կազմակերպելու նպատակով:

1917 թ. սեպտեմբերի 23-ին Պարսկաստանից Վան են ժամանում ամերիկացի երկու գործիչներ՝ դոկտոր Մ. Ի. Էլիսը և ամերիկյան մեծահարուստ գերդաստաններից մեկից սերող Չ. Ի. Բյուրին, որոնց ընկերակցում էր Գրեյսին⁵: Հայտնի լրագրող Մ. Էլիսը, որն աշխատակցում էր բազմաթիվ ամերիկյան թերթերի, ինչպես նաև Չ. Ի. Բյուրին Արևմտյան

¹ ՀԱԱ ֆ.314, ց. 1, գ.176, թ.88 շրջադ., նաև «Աշխատանք», Երևան, 1916, սեպտեմբերի 14, թիվ 39, նաև «Վան-Տոսպ», Վան, 1916թ.հունիսի 26, թիվ 31:

² Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում (1915-1918 թթ.). Օտարերկրյա պետությունների դիվանագիտական փաստաթղթերի վկայությունները, փաստաթղթերի ժողովածու, կազմող, առաջաբանի հեղինակ՝ պատ. գիտ. դոկտոր Լ. Բարսեղյան, հ. 2-րդ, Երևան, 2011, էջ 373:

³ Ամերիկայի միացյալ նահանգների պաշտոնական վավերագրերը Հայոց ցեղասպանության մասին, էջ 277-278:

⁴ Անդ, էջ 278:

⁵ «Արեւ», Բաքու, 1917, հոկտեմբերի 7, թիվ 211:

Հայաստան էին գործուղվել Ամերիկյան կառավարության հանձնարարությամբ՝ ծանոթանալու Ռուսաստանի ներքին գործերին, Կովկասյան ռազմաճակատում տիրող կացությանը և ռուսական զորքերի դասավորվածությանը:

Վանի «Ազատության լույս» գրադարան-ընթերցարանում կայանում է հանդիպում ամերիկացի հյուրերի հետ, որտեղ նրանք իրենց սերն ու համակրանքն արտահայտեցին հայերի նկատմամբ: Հյուրերը եղան նաև Դատվանում:

Այդուհանդերձ, կատարված որոշակի գնահատելի աշխատանքներին զուգահեռ՝ ժամանակակիցների աչքից չի վրիպել նաև ամերիկյան միսիոներների հակահայկական և սուտ մարդասիրական կեցվածքը: Այսպես, դեպքերի ականատես և ժամանակակից Եղիշե Բուրանյանը հայտնում է, որ իր հիշողության մեջ տպավորվել է մի հանգամանք, մի ցավալի իրողություն, որ կատարվել է Վանի 1915թ. ահավոր կոիվների ընթացքում: Երբ թուրքական թնդանոթները որոտում են քաղաքի հայկական թաղամասերի գլխավերևում, հայ կանայք և երեխաները, ապաստան գտնելու հույսով, սարսափահար դիմում են Վանի ամերիկյան բողոքական առաքելության ներկայացուցիչներին: Սակայն ամերիկյան միսիոներ՝ «այծամորուք հրեշ» դոկտոր Ռեյնոլդսը, որը միշտ մարդասիրություն էր քարոզում բնակչության շրջանում, անզբաբար և առանց խղճի խայթ զգալու մերժում է նրանց և վռնդում: Նույնը կատարում են նաև անգլիական և գերմանական հյուպատոսները¹:

Ֆրանսիական միսիոներություն

Վանում Իտալիայի հյուպատոսական գործակալ Ժ. Սպորտոնի 1915 թ. մայիսին 30-ի նամակն՝ ուղղված Պետրոգրադի ֆրանսիական դեսպանին, լույս է սփռում 1914 թ. օգոստոսից մինչև 1915 թ. մայիս ընկած ժամանակահատվածում Վանում ֆրանսիական Դոմինիկյան միաբանության վիճակի վրա:

Վանի ֆրանսիական դերիյուպատոս Սանֆոռը, 1914 թ. նոյեմբերի 8-ին Վանից մեկնելու ժամանակ, քաղաքում ամերիկյան հյուպատոսության բացակայության պատճառով, ֆրանսիական շահերի պաշտպանությունը

¹ **Բուրանյան Ե.**, Իմ անցյալի հուշերից. Վասպուրականի ողբերգությունը, Երևան, 2013, էջ 26:

հանձնում է իտալացի հյուպատոս Ժ. Սպորտոնին, որի մասին տեղեկացնում է Կ. Պոլսի ԱՄՆ-ի դեսպանին և Վանի նահանգապետին: Սակայն, պատերազմը սկսվելուն պես, Ժ. Սպորտոնը, ճանապարհների անապահովության պատճառով անկարող է լինում այդ մասին տեղյակ պահել ինչպես Օսմանյան Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպանին, այնպես էլ՝ Տրապիզոնի իտալական հյուպատոսին¹:

Ըստ Ժ. Սպորտոնի վկայության՝ Վանի կուսակալության քարտուղարը և հանրային կրթության տնօրենը ոստիկանական պաշտոնյաների հետ, առանց Ֆրանսիական հյուպատոսության գործակալության ներկայացուցչի, Սանֆոռոի մեկնումից մեկ շաբաթ անց, 1914 թ. նոյեմբերի 15-ին, ներկայանում են Վանի Դոմինիկյան միաբանություն (որի մի մասը գտնվում էր Վանի հայկական, մյուս մասը՝ մուսուլմանական թաղամասում) և պահանջում իսկույն Օսմանյան կառավարությանը հանձնել միաբանության վանքերը, դպրոցները, բարեգործական հաստատությունները և հեռանալ Վանից: Ֆրանսիայի միսիոներների արտաքսումը կատարվում է 1914 թ. նոյեմբերի 20-ին՝ ԲաղեշՏիգրանակերտ-Հալեպ-Մերսին ճանապարհով: Հիվանդության պատճառով Վանում մնում է միայն միաբանության ղեկավար Հ. Բեռնար Կորթմաղթիզը:

Ֆրանսիական միսիոներների հեռանալուց հետո դոմինիկյան հայրերի և քույրերի շենքերը բռնազավթվեցին, թալանվեցին ու վերածվեցին համապատասխանաբար արական և իգական մեդրեսեների²:

Վանի ապրիլյան հերոսամարտի ժամանակ դոմինիկյան հայրերի շենքը դարձավ թուրքական, իսկ դոմինիկյան քույրերի շենքը՝ հայկական դիրք: Ինչպես Ժ. Սպորտոնն է վկայում. «Մէկ ամսուան իրենց բնակութեան միջոցին, թուրք և քիւրտ պաշըպօզուքները, որոնք Տոմինիկեաններու շէնքին մէջ դիրք բռնած էին, թալլեցին ինչ որ խուսափած էր թուրք պաշտօնատարներու աւարէն, և երբ Հայերը յաջողեցան հոն մտնել, այնտեղ գտան միայն մէկ քանի կարասիներու խլեակները: Քոյրերու հաստատութիւնները, հայերու հսկողութեան ներքև ըլլալով, զերծ մնացին թալանէ»³:

Ռուսական զորքերի և հայ կամավորների կողմից 1915թ. մայիսի 6-

¹ Պառպի Հ., Սարսափի երկրին մէջ. Նահատակ Հայաստան, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 150-151:

² Անդ:

³ Պառպի Հ., Սարսափի երկրին մէջ. Նահատակ Հայաստան, էջ 152:

ին Վանի գրավումից հետո Դոմինիկյան քույրերի շենքը դարձավ Վանի նահանգապետության կառավարչատունը:

Միսիոներության դրական և բացասական դրսևորումները

Անշուշտ հարց է առաջանում՝ թե՛ կաթոլիկ և թե՛ բողոքական միսիոներությունը Վանում ավելի շատ վնաս, թե՛ օգտակարություն է ունեցել: Եթե բողոքականության գործունեությանը դիտյենք Հայ առաքելական եկեղեցու բարոյական շենքի նախանձախնդրության տեսանկյունից, նկատվում է, որ Հայոց եկեղեցին վնասվել է նրանց գործունեությունից, քանի որ բնակչության մեջ առաջացել էր դավանական պառակտում: Նոր վարդապետության հետևորդները, ներկայանալով իբրև «վերանորոգուած, սրբացած և երկնքի յափտենական թագաւորութեան փառքը վայելելու միակ արժանիք ունեցողներ», իրենց «անուղղայ, խաւարի մէջ խարխափող, ամբարիշտ» հայրենակիցներին նայում էին իբրև «գեհենի արժանի ժառանգների վրա»¹: Այս առումով մատնանշելի է նաև ՀԲԸՄ-ի Ամերիկայի Շրջանային հանձնաժողովի ատենադպիր Տ. Վ. Մ. Քյուրքչյանի 1915թ. նոյեմբերի 19-ի նամակը, որում ներկայացնելով Նպաստամատույց ընկերության հետ համագործակցող Սամուել Ուիլսոնի միսիոներական նպատակները՝ նա մտավախություն է հայտնում, որ «մենք վստահ ենք թէ Կովկասի նպաստամատույց մարմինը պիտի գործէ սուկ կարոտեալներու պէտքերը հոգալու, առանց յարանուանական պրօպականտի, որովհետև Ամերիկայի նուիրատու ժողովուրդը աչքի առջեւ ունի միմիայն քրիստոնեայ հայերու և այլ ցեղերու տառապանքը և երբեք պիտի չը յօրարի, որ ուղղապէս կամ անուղղապէս վիրաւորուին տեղական հոգևոր իշխանութեանց զգացումները»²:

Վանի հերոսամարտի ավարտց հետո, երբ Վանի նորաստեղծ նահանգում ծավալվեց վերաշինության քաղաքականություն, կաթոլիկական կղերը և բողոքական միսիոներները, կեղծ մարդասիրության անվան տակ, որպես «դավանանքի գող որսորդներ» օգտվելով ստեղծված հանգամանքներից՝ դրամական օժանդակության անվան տակ փորձեցին իրենց կողմը գրավել հայկական այն ընտանիքներին, որոնք կորցրել էին իրենց անդամներին, տունը, կայքը և կարոտ էին օգնության: Եվ կաթո-

¹ **Տերուկ**, Վանի նահանգը ներկայումս, XXV, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1904, թիւ 12, էջ 61:

² **ՀԱԱ**, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1289, թ. 71:

լիկ կղերը “լեշի սովոր ուրուրների նման» սկսեց թափառել հայկական գյուղերում: Նրանք, ինչպես Վարազդատ Տերոյանն է նկատում, առաքյալների նման «Աստուծո խոսք» կամ “կենդանի խոսք» էին բերում մոլորության, տգիտության, թշվառության և բարբարոսության մեջ թաղված ժողովուրդներին և կոչ էին անում նրանց, որոնք կարոտ էին օգնության¹:

Կաթոլիկ կղերականները փողով որսում էին հայ չքավոր և արյունաքամ ժողովրդին՝ առանց «ամոթի ու խայտառակության»²: Նրանք իրենց զոհերին շահագրգռում էին “Փարա վար, կաթոլիկ վար, փարա յոխ, կաթոլիկ յոխ»՝ “Փարա [փող] կա, կաթոլիկ կա, փարա չկա, կաթոլիկ չկա» կարգախոսով: Նույնը սկզբունքը կիրառվում էր նաև բողոքական քարոզիչների կողմից: Արդյունքում գտնվեցին գյուղացիական բազմաթիվ ընտանիքներ, որոնք նյութական կարիքից դրդված՝ ընդունեցին կաթոլիկական կեղծ գաղափարները, բայց երբ բարելավեցին իրենց բարեկեցությունը, հեռացան միսիոներական քարոզչությունից և հետ վերադարձան իրենց նախնյաց լուսավորչական եկեղեցի:

Բացի այդ, միսիոներները հանդես էին գալիս որպես լրտեսներ՝ արժեքավոր տեղեկություններ հաղորդելով իրենց երկրներին: Այսպես, ցարական հետախուզությունը Փարիզից ուղարկված 1916 թ. հունիսի 1/14-ի միանգամայն գաղտնի № 583 հեռագրում տեղեկացնում էր, որ Յյուրիխում բնակվող, գերմանական ծագումով շվեյցարա-հպատակ միսիոներ Սպորին, որը Վանի միսիոներական դպրոցի նախկին վարիչն էր և Ֆրանկֆուրտում գտնվող “Դեոյչ-Արմենիե Վեյզենհաուզեն» միսիոներական ընկերության գործակալը, մտադրվել էր մեկնել Վան: Ընկերության ղեկավար պաստոր Լոմանը 1916 թ. մայիսին Յյուրիխում գերմանական կառավարության հանձնարարությամբ կազմակերպել էր միսիոներների ջոկատ՝ ռուսական զորքերի կողմից գրավված Վանի, Բիֆլիսի, Էրզրումի, Տրապիզոնի շրջաններում քարոզչական գործունեություն ծավալելու նպատակով: Սակայն ջոկատի բուն նպատակը հայ բնակչության մեջ հոգուտ Գերմանիայի գաղափարախոսական աշխատանք կատարելն էր³:

¹ **Տերոյան Վ.**, Իմպերալիստական ծիծեռնակներ. միսիոներաբարեգործական կազմակերպությունների աշխատանքը Մերձավոր Արևելքում և Անդրկովկասում, Երևան, 2008, էջ 25:

² **Բուրանյան Ե.**, Իմ անցյալի հուշերից. Վասպուրականի ողբերգությունը, էջ 25-26:

³ «Ազդակ» շաբաթաթերթ, Բեյրութ, 1980, ապրիլի 27, թիւ 15, էջ 323-324:

Միսիոներության մասին հետաքրքրական է դեռևս 1908 թ. Արամ Մանուկյանի հնձեցրած տեսակետը: Վեր հանելով ամերիկյան միսիոներության գործունեության լավ կողմերը, որ «անոնք արեան ու արցունքի օրերին փողոցներից հաւաքելով անտէր մանուկներ ապաստանարան տուին»՝ նա միաժամանակ մատնանշում է նաև նրանց արտահայտման բացասական դրսևորումները. «Ի հարկէ, երբէք չէ կարելի մոռանալ միսիոնարների այն ստրկացուցիչ և ռէակցիօն դերը, որ խաղացին ազատ երկրների ստրուկ ներկայացուցիչներ մեր թշուառ երկրին մէջ. ամբողջ սերունդներ անոնք ստրկացուցին, քամեցին անոնցից այն՝ ինչ կենսունակ էր ու հիւթող և միայն կմախք թողուցին, ըմբոստ ուժերն հալածեցին, վնդեցին, և ստրկութեան պաշտամունքը հաստատեցին. ազատ և ուժեղ խոսքը բռնաբարեցին և աղաչանք ու լացը միայն թողին»¹:

Միսիոներների գործունեությունն իրավամբ ճիշտ է գնահատել միսիոներական պաշտոնաթերթ «Աւետաբերը»: Խոսելով միսիոներության ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական դրսևորումների մասին՝ պարբերականը գրում է. «Ահա մինչ ասկէ 20-30 տարի առաջ Ամերիկ-միսիոնարները սուտ առաքեալներու և Բողոքականութիւնը անաստուածութեան արժէք ունէին յաչս Վանի Հայ ժողովրդեան մէկ ստուարագոյն մասին, այսօր, շնորհիւ ուսման և կրթութեան պարզևած լուսաւորութեան, այն հին համոզումներն ու ըմբռնումները իսպառ տեղի տուած են նոր գաղափարներու առջև, ինչպէս վերջերս նոյն ժողովրդի կողմէն եղած պատուի ու երախտագիտական ցոյցերով ապացուցուեցաւ հանդէպ Վանի երեք բազմարդիւն միսիոնարներու»²:

Եզրակացություն

Այսպիսով, չնայած միսիոներները Վանում ներդրեցին նյութական, հոգևոր և բարոյական զգալի միջոցներ և բացեցին կրթական որոշ հաստատություններ, այդուհանդերձ, նրանց այդպես էլ չհաջողվեց ձեռք բերել անհրաժեշտ համակիրներ:

Բանալի բառեր՝ միսիոներություն, կաթոլիկություն, բողոքականություն, Վան, առաքելություն, բարեգործական օգնություն, կոտորածներ, քրիստո

¹ «Գործ», Թիֆլիս, 1908, սեպտեմբերի 23, թիւ 10:

² «Աւետաբեր, Կ. Պոլիս, 1912, նոյեմբերի 16, թիւ 46:

ПРОПОВЕДЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕВРОПЕЙСКИХ МИССИОНЕРОВ В ВАН-ВАСПУРАКАНЕ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аветис Арутюнян, Аршак Балян

Ключевые слова: миссионерская работа, католицизм, протестантизм, Ван, миссия, благотворительность, массовые убийства, христианство, приют.

С 14-го века европейские католические, а затем и американские протестантские миссионеры вошли в Османскую Турцию и начали использовать суровые условия христиан, особенно армян, для достижения своих тайных религиозно-политических целей и интересов. В конце 19 и начале 20 веков, после заселения в Константинополь, протестантские проповедники попытались обосноваться в провинции Ван. Особенно интересными и ценными являются наблюдения немецких, американских и французских миссионеров о причинах и характере Геноцида армян, физических страданиях армян и самообороне Вана в 1915 году. Миссионеры внесли определенный вклад в организацию повстанцев Ван-Васпуракана с 1915 по 1917 годы и в организации помощи беженцам. Однако католическая и протестантская проповеди повредили функции Армянской Апостольской Церкви, вызвав религиозный раскол среди населения. Хотя миссионеры в Ване вложили значительные материальные, духовные и моральные ресурсы, им не удалось найти необходимых сторонников.

PREACHING ACTIVITY OF EUROPEAN MISSIONARIES IN VAN- VASPURAKAN IN THE YEARS OF THE FIRST WORLD WAR

Avetis Harutyunyan, Arshak Balyan

Key words: missionary, Catholicism, Protestantism, Van, mission, charity, massacre, Christianity, orphanage.

From the 14th century onward, European Catholic and later American Protestant missionaries entered Ottoman Turkey and began to use the harsh conditions of Christians, particularly Armenians, to pursue their secret religious-political goals and interests.

In the late 19th and early 20th centuries, after settling in Constantinople, Protestant preachers attempted to substantiate themselves in the province of Van.

Particularly interesting and valuable are the observations of German, American, and French missionaries on the causes and nature of the Armenian Genocide, the physical suffering of Armenians, and Van's 1915 self-defense.

The missionaries made some contributions to the organization of the rebuilding of Van-Vasporakan from 1915 to 1917 and in organizing refugee assistance.

However, Catholic and Protestant preaching has damaged the functions of the Armenian Apostolic Church, causing a religious split among the population.

Although the missionaries in Van invested considerable material, spiritual, and moral resources, they did not succeed in obtaining the necessary supporters

Ավետիս Հմայակի Հարությունյան, պ. գ. թ., Խ. Արույանի անվան Հայկական պեդագոգիկական մանկավարժական համալսարանի Հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր

Арутюнян Аветис Амаякович, к. и. н., профессор кафедры истории Армении АГПУ имени Х.Абовяна

Avetis Hmayak Harutyunyan, PhD in History, Professor in the Chair of the Armenian History of ASPU Named After Khatcatur Abovian

avharutunyan@mail.ru, +374 93193011

Արշակ Բալյան, պ. գ. թ., ԵՊՀ Աստվածաբանության ֆակուլտետի Աստվածաբանության և Հայ եկեղեցու պատմության ամբիոնի դոցենտ

Аршак Балян, к. и. н., доцент кафедры Богословия и Истории Армянской церкви ЕГУ факультета Богословия

Arshak Balyan, PhD in History, Associate profesor of chair of Theology and Armenian Church History at the YSU Faculty of Theology

bal.arshak@mail.ru, +374 91471303